

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Nikolay Marr'ın Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi Bülteni'nin 1910 yılındaki 7. ve 8. sayılarında yayımlanan *İz poezdki v Turetskiy Lazistan* (Türkiye Lazistanı'na Yolculuk) başlıklı raporunun Rusçadan çevirisidir.

Türkçe basımda, bazı yerleşim yerlerinin günümüzdeki adları köşeli ayraç içinde verildi. Raporun orijinalindeki görsellere sadık kalındı ve özgün metinde yer alan Gürcüce, Yunanca, Ermenice ve İbranice kelimeler parantez içinde eklendi. Tarafımızca ilave edilen dipnotlar “ç.n.” (çevirmenin notu) ve “e.n.” (editörün notu) kısaltmalarıyla belirtildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

LAZİSTAN'A YOLCULUK

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - UŖUU 163

Lazistan'a Yolculuk
Nikolay Yakovleviç Marr
İz poezdki v Turetskiy Lazistan
[Türkiye Lazistanı'na Yolculuk]

Çeviri
Yulva Muhurcişi

Editör
Artun Gebenlioğlu

Çeviri Kontrolü
Korhan Korbek

Kapak Tasarımı
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafi
Rize sahilini gösteren bir kartpostal

© Aras Yayıncılık, 2016
ISBN 9786055753634

Baskı
Sena Ofset: Yakuplu Mahallesi 194. Sokak Blok No: 1
İç Kapı No: 465 Beylikdüzü-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Birinci Baskı: Nisan 2016, İstanbul
Dördüncü Baskı: Aralık 2025, İstanbul

LAZİSTAN'A YOLCULUK

NİKOLAY MARR

RUSÇADAN ÇEVİREN
YULVA MUHURCİŞİ

NIKOLAY MARR

1864, Kutaisi - 1934, Leningrad (St. Petersburg)

Nikolay (Yakovleviç) Marr

Rus-Sovyet Doğu araştırmaları ekolünün en önemli temsilcilerinden biridir. Özellikle Kafkas halklarının dilleri, tarihleri ve kültürleriyle ilgilendi. Ani kentinde yaptığı arkeolojik kazılarla Ermeni kültürüne eşsiz katkılarda bulundu.

25 Aralık 1864'te Kutaisi'de doğdu. Babası İskoç, annesi Gürcü'ydü. Çocukluk yıllarını Gürcistan'ın Ozurgeti kasabasında geçirdi. 1884'te St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi'ne kabul edildi. Uzmanlığını Armenoloji, Kartveloloji, Farsoloji ve klasik filoloji alanlarında yaptı. 1891'de Petersburg Üniversitesi Armenoloji Kürsüsü'ne doçent, 1900'de Armenoloji-Kartveloloji Kürsüsü'ne başkan olarak atandı. 1901'de dilbilimi dalında doktor mertebesine yükseldi ve profesör unvanını aldı. 1910'da Osmanlı Devleti'nin Lazistan sancağına yaptığı seyahate ilişkin notlarını makale halinde yayımladı. 1915-16'da Urartulara ait çivi yazısı örneklerini araştırmak için Hovsep Orbeli'yle birlikte Van'a gitti. 1924'te paleontolojide analitik yöntemi geliştirdi ve bunu alfabesi

bulunmayan bir dizi topluluğun dillerine dair çalışmalarında uyguladı. 1922’de Lenin’in inisiyatifi ve tavsiyesiyle Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü’nü kurdu ve ölümüne dek idaresini üstlendi. 1925-30 yılları arasında Leningrad Devlet Kütüphanesi Müdürlüğü yaptı. 1930’da SSCB Bilimler Akademisi Yardımcı Başkanı seçildi. 1931’de SSCB Bilimler Akademisi Yafetoloji Enstitüsü’nü kurdu (daha sonra Dil ve Düşünce Enstitüsü adını aldı). 1933-34’te Yunanistan’ın güney kıyıları ve Kıbrıs’a gidecek bir bilimsel araştırma grubu oluşturdu.

Marr, edebiyat çalışmalarına Ermeni edebiyatı tarihçisi olarak başladı ve Yeğişe, Yeznig Goğpatsi, Ğazar Parbetsi ile Mkhitar Koş’un eserlerini inceledi. Edebiyat tarihine dair sorunları ele alarak elyazmalarını, Doğu Hristiyan halklarının dillerindeki derleme ve vakayinameleri araştırdı. Eçmiadzin, Sina ve Aynoroz’a bilimsel amaçla yaptığı yolculuklar sırasında sayısız önemli yazılı anıtı, aynı tarihlerde, Akatankeğos’un Arapça eserini (Yunancaya çevrilmiş), Handztalı Rahip Gregorius’un Gürcüce elyazmasını keşfedip tanıttı. Movses Khorenatsi, Anonim (Sepeos), Hovhannes Gozern, Şota Rustaveli, Bedrizi ve daha birçokları üzerine makaleleri ve monografik incelemeleri bilimsel kaynak olarak eşsiz bir öneme sahiptir. Marr, Asur ve Yunan anıtlarının özgün yazıtlarını tekrar oluşturma çabasında Ermenice yazmaların önemine işaret etmiştir.

Ermeni-Gürcü tarihi-kültürel ortaklıklarını ortaya koyması, *via armenica*’yı (Transkafkasya’daki halkların kadim edebiyatlarının Ermenice aracılığıyla aktarılması) oluşturmaları, son derece önemliydi. Marr, Transkafkasya’daki halkların etnik ve mezhepsel tarihine de yoğunlaştı. Avrupalı bazı Doğubilimcilere (von Gutschmid, Carrière vs.)

karşı çıkarak, Movses Khorenatsi'nin Mar Apas Gadina olduğu yönündeki düşüncayı reddetti ve Khorenatsi'nin *Tarih*'ini yazarken elinin altında o kaynağı bulundurduğunu ispat etti. 1890'da Eçmiadzin ve Sevan'da, kütüphanelerdeki Ermenice elyazmalarını incelemesinin ardından Ermenistan'ın kadim topraklarında kazılara başladı. Agner, Şiragavank, Dvin, Zvartnots ve Garni'deki ilk kazılarla eşzamanlı olarak dikkatini Ani kazılarına (1893-1917, aralıklarla) verdi. Yörede ilk kez etraflıca planlanmış bir arkeoloji çalışması yürütülüyordu. Kazılar sırasında, Pakraduni krallarından I. Gagik'in heykelinin yanı sıra, Zvartnots'taki ünlü katedrale benzeyen Gagikaşen Kilisesi'ni ortaya çıkardı. Ani'deki kazılar sayesinde Ortaçağ şehir mimarisi, şehrin sosyal ve idari durumu, ticaret ilişkileri, zanaatlar vs. de inceleniyordu. Bu araştırmalarla ilgili kalemeye aldığı yazılar, Ortaçağ Kafkasya tarihini araştırmak için yöntem ve araştırma planı sunuyordu. Yaklaşık 20 yıl süren kazılar, var olan algıları kökten değıştirdi ve Ermenistan'da akademinin temelinin atılmasına büyük katkıda bulundu.

Bilimsel çalışmalarının ilk dönemlerinde farklı dillerde elyazmalarını karşılaştırtıp incelemekle uğraşan Marr, dilbilimi alanında terimlerle, edebi-kültürel karşılılıklarla, etkileşimlerle ilgilendi. Dillerin doğuşuna dair teorik çalışmaları üç döneme ayırılır. 1908-16'da sadece Kartveli dillerini Yafetik olarak görüyordu; 1916-20'de buna Abhaz-Çerkes ve Dağıstan dillerini, üçüncü ve son dönemdeyse Pelasg, Etrüsk ve Bask dillerini dahil etti. Varsayımlarını bir araya getirerek oluşturduğu ve gitgide geliştirdiğı "Yeni Öğreti" anlayışı, temelindeki bazı tutarsızlıklara rağmen bir ekol haline geldi; ancak sonraki yıllarda yoğun bir şe-

kilde eleştirildi. Günümüzde ise Marr'ın düşüncelerinin birçok doğru ve faydalı noktaya temas ettiği kabul ediliyor.

Sovyet Doğu araştırmaları Marr'ın önderliğinde yeni ufuklar edindi. "Armenoloji-Kartveloloji'yi İlgilendiren Elyazmaları ve Araştırmalar", "Ermeni-Gürcü Elyazmaları Kütüphanesi", "Ermeni Litografik Anıtları", "Dil ve Düşünce", "Kafkas Filolojisi'ni İlgilendiren Elyazmaları ve Araştırmalar", "Ermenistan'daki Dillerde Yafetik Öğeler" ve diğer yayınlar Armenoloji'nin önemli yapıtaşları haline geldi. Marr'ın bir grup öğrencisi belli başlı bilimsel alanlarda önemli rol üstlendiler.

Ermeni halkının ölümle yüzleştiği günlerde, özellikle 1916'da, Marr'ın gayretleri sayesinde Ermeni kültürüne ait birçok eser kurtarıldı. 1931'de Lenin Nişanı ile ödüllendirildi. 20 Kasım 1934'te Leningrad'da (St. Petersburg) hayatını kaybetti.

Başlıca yapıtları: *Eski Ermeni Dili Grameri: Etimoloji* (1903), *Sözlüklü Çan (Laz) Dili Grameri* (1910), *Kafkas Halklarının Sınıflandırılması* (1920), *Dilbilim ve Materyalizm* (1929), *Yafetik Teorinin Aydınlatılması Süreci Üzerine* (1930), *Anı: Edebi Kaynaklara ve Kadim Kentte Yürütülen Kazılara Göre Şehrin Bir Tarihi* (1934), *Dil ve Toplum* (1934), *Dilbilimin Temel Sorunları* (1936), *Dil Tarihinin Temel Sorunları* (1937).

Marr, Eserleri ve *Lazistan'a Yolculuk*

1864'te Gürcistan'ın Kutaisi kentinde doğan Nikolay Yakovleviç Marr için, Kafkasya ve Doğu Karadeniz tarihine ışık tutan bir bilim insanı demek yanlış olmayacaktır. İskoçyalı bir baba ve Gürcü bir anneden doğan Marr'ın bir dil cenneti sayılabilecek Kafkasya'da yetişmesi, dillere yönelik ilgisine ve çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Eğitimi St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde tamamlayan Marr'ın Gürcistan ve Ermenistan tarihi ve arkeolojisi alanlarında büyük katkıları olmuştur. Marr, eski Gürcüce ve Ermenice elyazmaları ve metinler yayımlamış, Ermeni Pakraduni hanedanının başkenti olan Ani'de kazılar yürüterek Kafkasya'nın kadim şehirleri ve manastırlarında arkeolojik araştırmalar yapmıştır.

Nikolay Marr'ın Ani harabelerinde kazılar yürütme süreci, St. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin 1880'de, Yakın Doğu ve İran'da arkeolojik çalışmalar yürütmeye karar vermesiyle başlar. Marr'ın yürüttüğü kazılar sayesinde Ani bölgesinde Surp Amenaprgiç Kilisesi gibi birçok yapı ortaya çıkarılmıştır.

Ermeni tarihini aydınlatması bakımından dönüm noktası sayılabilecek Ani harabeleri kazılarının bu köklü medeniyetin ihtişamını gözler önüne sermesiyle, bu dönemde Ermenilerle ilişkileri zaman zaman gergin bir seyir izleyen Rus otoriteleri endişeye kapılır ve kazılar durdurulur. Bu kararın ardında kazıların Ermenistan üzerindeki Rus etkisini sekteye uğratacağı düşüncesi de olmalıdır.* Marr, 1934'te yayımlanan Ani kazıları ile ilgili kitabında, yaptığı kazılara dair bilgiler aktarır, ancak burada 1913'e kadar olan anılarına yer vermektedir. 1917'ye kadar devam eden kazılara dair hiçbir şey yayımlanamamış ve varolan kayıtlar I. Dünya Savaşı sonunda ortadan kaybolmuştur. Ancak bölgede Marr ile birlikte çalışan Ardaşes Vruyr'a ait anı türünde notlar, kazılar hakkında bilgi içermektedir (Ardaşes Vruyr, *Anium* [Ani'de], Erivan, 1979).

1917 Ekim Devrimi'ne kadar bölgede devam eden Rus arkeoloji kazıları, 1918 yılına gelindiğinde Türk ordusunun bölgeye yaklaşması nedeniyle durma noktasına gelir. Ortaya çıkarılan eserlerin bazıları Erivan'a götürülse de birçoğu mecburen kazı alanında bırakılır. 1922 yılında bölgeyi tekrar ziyaret eden Ardaşes Vruyr, notlarında kazı alanındaki eserlerin yağmalandığını ve yok edildiğini belirtir.

Arkeoloji alanındaki çalışmalarının yanı sıra, Nikolay Marr'a Sovyet Rusyası'nda bilinirlik sağlayan asıl çalışması dilbilim alanında olmuştur. Marr, kendine ait bir adlandırma olan Yeni Dil Öğretisi (Новое учение о языке - *Novoye učenje o yazıke*) ile dilin toplumsal sınıfla ilişkili olan özü, tarihi ve kökenine dair bir teori geliştirir. Bu teori zamanla Yafetik Teori, Yafetoloji ya da Marrizm adını al-

* "Nikolai Marr and His Excavations at Ani", (Çevrimiçi), <http://www.virtualani.org/marr/index.htm> [23 Ocak 2025].

muş ve SSCB hükümeti tarafından 1920'lerin sonundan 1950'lere kadar desteklenmiştir. Bu teoriye göre dil, insanın çalışırken çıkardığı seslerden meydana gelir. Tüm dillerin tüm kelimeleri ortak bir kökene sahiptir ve *Sal*, *Ber*, *Yon* ve *Roş* olarak adlandırılan dört sese ten türemiştir. Ortak özelliklerine rağmen bu dört sese farklı sosyal gruplar farklı anlamlar yüklemişlerdir. Marr'ın teorisi devlet ve akademi tarafından sıkı bir şekilde desteklenir ve dönemin Moskova Devlet Üniversitesi rektörü A. Y. Vışinski, 1927'den itibaren Marrizm'in eğitim programına entegre edilmesini uygun görür. Lakin Bilimler Akademisi'nin başında bulunan deneyimli dilbilimci A. A. Şahmatov, yeni dilbilim teorisinin akademi sınırları içerisine girmesine engel olur. Teorinin ve Marr'ın çalışmalarının Bilimler Akademisi çevresinde desteklenmesi, ancak Şahmatov'un ölümünden sonra akademinin doğubilimcilerin hâkimiyetine girmesiyle mümkün olur. 1920'lerin sonlarından itibaren dönemin devlet politikası doğrultusunda çalışmalarına Marx ve Engels'ten alıntılar eklemeye başlayan Marr, öğretisinin Marksist dilbilime uygun olduğunu savunmaya başlar. Dilbilimci P. A. Drujinin'in aktardığına göre Nikolay Marr, herhangi bir bilim insanına başarı getirebilecek işlere imza atar, ancak Sovyet iktidarının başa gelmesiyle çalışmalarını siyasi çevrelerle işbirliği içinde yürütür. O vakitler bilim dünyasındaki radikal söylemlerden uzak durma alışkanlığı Nikolay Marr tarafından bozulmuş, adeta, siyasi ve toplumsal alandaki devrimlerin bilimsel bir yankısı hayata geçirilmiştir.* İktidara yakın duruşu sayesinde Marr, Kültür Tarihi Devlet Akademisi, Bilimler Akade-

* P. A. Drujinin, *Yafetiçeskie zori v Rossiyskoy akademii nauk*, Moskva, Nezavisimyy filologičeskiy jurnal, No: 119, 2013.

misı, Kafkasya Bilimler Akademisi, SSCB Halk Komiserleri Kurulu, Tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi gibi kurumlarda görevler üstlenmiştir.*

19. yüzyılda dilbilim alanında karşılaştırmalı bir yöntemin benimsenmesiyle birlikte ortak bir ata dilden türediğine inanılan dil aileleri düşüncesi, beraberinde İbrani mitolojisindeki figürlerden esinlenen Semitik, Hamitik ve Yafetik (Nuh'un oğulları Sem, Ham ve Yafet) dil ailelerini doğurur. Marr, Gürcüceyi de Yafetik bir dil olarak tanımlar ve erken dönem çalışmalarında Semitik dil aileleriyle Gürcüce arasında bağ kurmaya çalışır. Marr'ın Yafetik temelli teorileri zamanla diğer Kafkasya dillerini, daha sonra Avrupa dillerini ve artık konuşulmayan Urartu dilini de kapsayacak hale gelir.

1921 yılında Bilimler Akademisi'nin onayıyla St. Petersburg Yafetik Enstitüsü kurulur (1931'de adı Dil ve Düşünce Enstitüsü olarak değiştirilir). 1920'lerin ortalarına gelindiğinde Marr, kendi dilbilim teorileri doğrultusunda, Hint-Avrupalıların gelişinden önce Akdeniz bölgesinde Yafetik dilini konuşanların yaşadığını, tüm dünya dilleriyle bağlantısı olan bu dil üzerine yapılacak çalışmaların dilin kökeni ve gelişimine dair bilgiler verebileceğini öne sürer.

1920 ve 30'lu yıllarda bilimsel olmaktan daha ziyade ideolojik kaygılar nedeniyle Komünist Parti tarafından teşvik edilen, enstitü ve akademisyenlerin desteklediği Marr'ın dilbilim teorileri, ölümünden yıllar sonra, 1950'den itibaren Stalin tarafından alenen eleştirilmiş, Dil ve Düşünce Enstitüsü kapatılmıştır. Yeni Dil Öğre-

* V. A. Mihankova, *Nikolay Yakovleviç Marr. Oçerk ego jizni i naučnoy deyatel'nosti*, Moskova-Leningrad, Akademiya Nauk SSSR, 1949, s. 467.

tisi, Marksist-Leninist çizgisinden dolayı Batı’da da tam anlamıyla kabul görmemiştir, dilbilimciler tarafından hâlâ hatalı bulunmaktadır.* Marrizm’in yenilgisi, 1950 yılının Mayıs-Haziran aylarında *Pravda* gazetesinde öğreti hakkında yayımlanan tartışma yazıları ile başlar. Bu tartışmada resmi öğretinin destekçileri ve karşıtları görüş bildirir. Tartışmayı, koyu bir Marr karşıtı olan dilbilimci A. S. Çikoba-va’nın makalesi başlatır.

Tartışmanın son aşamasında ise Stalin, “Марксизм и вопросы языкознания / *Marksizm i voprosi yazıkoznaniya* / Marksizm ve Dilbilim Sorunları” adlı çalışmasıyla, gazetenin Haziran, Temmuz ve Ağustos sayılarında süregiden polemige katılır. Stalin, Çikobava’nın danışmanlığı altında yeni dil öğretisine ağır eleştirilerde bulunmuş, öğretinin savlarının bilimsel olmayışına ve Marksist ideoloji ile tamamen mekanik bir bağlantısı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu eleştiriden sonra tüm dilbilim çalışmalarının mecburen kaynak olarak gösterdiği Stalin’in yazısı, Marrizm’i resmen bilim dışı ilan etmiş ve akademi sahnesinden indirmiştir. Stalin’e göre Marr’ın Marksizm’i mantığına ağır basmaktadır ve yaratıcı gücü sınırlıdır.

Dilbilimci V. M. Alpatov’a göre ise Marr gerçeklere genel bir nitelik kazandıramamış ve bunları tezleriyle kanıtlayamamıştır. Bu yöndeki birçok denemesi ise yüzeysel kalmıştır. Eski Almancanın Hint-Avrupa dil ailesiyle değil de Svanca ile bağı olduğu ya da Fransızca, İngilizce ve Almancanın dilin gelişim süreci bakımından Latinceye daha eskiye dayandığı varsayımları bunlar arasındadır.**

* “Nikolai Marr and His Excavations at Ani”, (Çevrimiçi), <http://www.virtualani.org/marr/index.htm> [23 Ocak 2025].

** V. M. Alpatov, *Aktual’no li učenje Marra*, Moskva, Voprosi yazıkoznaniya, No: 4, 2006.

Marr'ın devlet destekli çalışmaları, her ne kadar Stalin ve beraberindeki bilim insanları tarafından karalansa da tarihçi B. S. İlizarov ve V. A. Mihankova, bu tutumun doğru olmadığı görüşündedir. İlizarov'a göre Stalin'in dilbilim üzerine çalışmaları geçerli olarak kabul edilmesine rağmen bilimsel bir incelemeye tabi tutulmamıştır.* V. A. Mihankova'ya göre ise Stalin'in yayımlanmış dilbilimsel makaleleri bilimsel bakış açısından uzaktır.

Stalin, 1950'lerdeki dilbilim tartışmalarında Marrizm'i yenilgiye uğratsa da, Marr'ın 1931 yılında Stalin'le olan ve görüşme talep ettiği yazışmalarından, ikilinin bir zamanlar birbirlerine karşı dostane hisler beslediği anlaşılmaktadır. Marr'ın Stalin'e hitaben kaleme aldığı ilk mektup günümüze ulaşmamış olsa da Stalin'in Marr'a cevabı ve Marr'ın teşekkür mektubu arşivlerde yerini korur.

Yoldaş Marr,

Ricanızı an itibariyle karşılıksız bırakacağım için kusuruma bakmayın çok saygıdeğer Nikolay Yakovleviç. Yaklaşmakta olan Parti Kongresi'ne hazırlık tüm vaktimi alıyor ve diğer işlerle ilgilenemiyorum. Konferanstan sonra size tabii ki yaklaşık 40-50 dakika ayırabilirim. Bu süre sizin için de uygunsa memnuniyetle sohbet etmek isterim. Görüş kabulü hakkında sizi konferanstan aşağı yukarı iki gün sonra bilgilendireceğim.

Hizmetinize amade, J. Stalin. 20.01.1932

Marr'ın Stalin'e cevabı ise şu şekildedir:

Çok saygıdeğer J. Vissarionoviç!

Cevabınıza müteşekkirim. Teklifiniz gayet makul. Bekleyeceğim. İlkel toplumlardaki gibi gece ile gündüzü ayıra-

* Aktaran Drujinin, *Yafetiçeskie zori v Rossiyskoy akademii nauk*.

madığım, zaman kavramını kaybettiğim bu günlerde her dakikanın sizin için ne kadar değerli olabileceğini tahmin edebiliyorum. Lakin sizin zamanınızı devlet işleri alırken, benimki komisyonlar ve toplantılarda yapılan konuşmalar ve bilimsel çalışmalarla geçiriyor.
Daimi hürmetim ve yoldaş selamımla,
Marr.

Mihankova'nın aktardığına göre Stalin'in Marr'a hitaben kullandığı "çok saygıdeğer" ifadesine, Stalin'in diğer yazışmalarında pek rastlanmaz. Mektuplardaki samimiyete ve içtenliğe rağmen, bilinmeyen bir nedenden ötürü aralarında resmi bir buluşma gerçekleşmez.*

V. A. Mihankova'nın Marr'ın bilimsel çalışmaları ve yaşamına dair notları ve 1920-1930 yılları arasında Marr ile ortaklaşa çalışan Sovyet filoloğu ve kültüroloğu Olga Mihailovna Frejdenberg'in Marr hakkında anımsadıklarını kaleme aldığı arşiv niteliğindeki yazıları** dışında Marr hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Onunla ilgili güncel dilbilimsel çalışmalar, Marr'ın eserlerine yönelik ciddi eleştiriler ya da büyük övgüler barındırmaz. 1933-37 yılları arasında yayımlanan beş ciltlik seçilmiş eserlerinden sonra çalışmalarının basımı durdurulmuştur. 1980'lerin sonunda Rusya'da Stalin ve Stalinizm daha ciddi bir şekilde eleştirilmeye başlandığında ise, Marr'ın öğretileri hakkında hiçbir şey bilmeyenler de dahil birçok kişi Stalin'in Marr'ı eleştirdiğini hatırlamıştır. Doğal olarak, Marr'ı savunan ve onun tiranın suçsuz kurbanı olduğunu ilan eden yayınlar ortaya çıkmıştır.

* Mihankova, Nikolay Yakovleviç Marr. *Oçerk ego jizni i nauçnoy deyatel'nosti*, s. 46.

** Bkz. O. M. Frejdenberg, *Vospominaniya o Marre*, Vostok-Zapad: İssledovaniya. Perevodı. Publikatsii, Moskva, Nauka, 1988.